

Dalibor Brozović
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinski trg 11, HR-10000 Zagreb

O SLAVENSKIM ELEMENTIMA U ESPERANTU

U članku se obrađuju paralelizmi između esperanta i slavenskoga jezičnog tipa u fonemskom sastavu, u pravopisnim načelima, u dosljednoj konstruktivnosti pronominalnoga sustava, u tvorbenim modelima, u leksiku i u semantici. Uz slavenske elemente povremeno se navode i baltički, konkretno litavski. Cijela je problematika uspoređena s jezičnim profilom L. L. Zamenhofa, začetnika esperanta.

O udjelu pojedinih jezika u Zamenhofovoj koncepciji i realizaciji esperanta mnogo se već pisalo, postoji već jedna prilično opsežna filološka bibliografija. Ne bih želio zaplesti se u raspravu za i protiv pojedinih teza i konkretnih tvrdnja iznesenih u bogatom nizu učenih priloga iz te bibliografije, a to znači da se neću bojati ponoviti nešto što je tko drugi već rekao, sve u nadi da to iznosim u kakvu drugome svjetlu, ali neću ni polemizirati s mišljenjima koja smatram netočnima ili bar nepotpunima. Drugim riječima, iznositi ću svoje misli o temi koju obrađujem, a kada to bude potrebno, poslužiti ću se i sustavnim iznošenjem konkretnih primjera.

Govoreći o slavenskim elementima u esperantu (E), želim se bar usputno osvrnuti ujedno i na litavske (L). Naravno, ne samo zato što su baltički jezici u genetskolingvističkom (historijskokomparativnom) smislu usko povezani sa slavenskima, nego zato što je očito da je Zamenhof imao određenih dodira s litavskim jezikom, o čem sam već pisao prije gotovo pol stoljeća (Pri la fontoj de Esperanto. Zamenhof kaj la litova lingvo, u časopisu *Nuntempa Bulgario*, 3, 1959, no. 1, str. 10–11). Zato sam u okviru dvanaest slavenskih izvora za esperantske korijene uveo i jedan litavski, a i inače ću se povremeno osvrutati na taj baltički jezik. Razumljivo je da će se ovdje govoriti samo o esperantu kakav je u knjizi *Fundamento de Esperanto* (služio sam se 10. izdanjem 1991). U rječničkim mi je pitanjima predmet istraživanja samo *Universala vortaro*, pa su u tom slučaju usporedbe samo s pet jezika: francuskim (F), engleskim (E), njemačkim (G), ruskim (R) i poljskim (P). U drugim temama može se pojaviti potreba

i za uspoređivanje s drugim jezicima. Tu sam i iz raznih razloga uzeo u obzir samo češki (Č), talijanski (I) i španjolski (H). Naravno, latinski bi inače bio jedan od najpotrebnijih jezika za uspoređivanje s esperantom, ali ne i za teme koje se ovdje obrađuju. I konačno, ne ću potpuno izostaviti ni svoj materinski hrvatski jezik (K).

Po prirodi stvari najnormalnije je da počnemo s alfabetom. Usporedit ćemo dentalne i palatalne esperantske suglasnike (četiri para po zvučnosti) s istim glasovima u pet jezika zastupljenih u *Universala vortaro*, čemu ćemo dodati L, K, Ĉ, I, H, a radi točne identifikacije donosim još dvije znanstvene fonetske transkripcije, prvo onu kojom se služi *International Phonetic Association* (IPA), a onda i uobičajenu slavističku (S). Kako status i karakter pojedinih glasova nisu u svim jezicima isti, potrebne su posebne oznake za određene fonetske i grafijske slučajeve:

- * glas dolazi samo u tuđicama, osobito u onomastici (antroponimi, toponimi, hidronimi, oronimi i sl.)
- ** glas se predstavlja raznim grafemima
- *** izgovor toga glasa u fonetskom je smislu drugačiji nego kod njegova para po zvučnosti
- () grafem s kojim ili uz koji (i eventualne druge) dolazi do odgovarajućega izgovora
- ^{1,2} u eksponentu: leksički uvjetovani razni izgovori istoga slova.

Sada možemo iznijeti tablicu glasova i grafema:

IPA	s	z	ts	dz	f	ʒ	tʃ	dʒ
S	s	z	c	ʒ	ŝ	ĵ	ĉ	ĝ
R	c	ʒ	ц	дз*	ш	ж	ч	чж*,***
P	s	z	c	dz	sz	z	cz	dž
Č	s	z	c	dž*	ŝ	ĵ	ĉ	dž*
K	s	z	c	dž*	ŝ	ĵ	ĉ	dž
L	s	z	c	dz	ŝ	ĵ	ĉ	dž
E	s	z	c	dz	ŝ	ĵ	ĉ	ĝ
G	ss,ß	s	z	–	sch	j*	tsch	dsch*
A	s,ss	z,s	–	–	sh	s**	ch	j**
F	s,ss	s,z	–	–	ch	j**	tch*	dj**
I	s ¹ ,ss	s ²	z ¹	z ²	sc(i)	–	c(i)	g(i)
H	s	–	–	–	–	–	ch	–

Za neke su jezike potrebne stanovite napomene, jer nisu bile uzete u obzir sve mogućnosti. Tako za esperantski glas *ĵ* francuski jezik ima ne samo grafem *j* nego i *g* u skupinama *gi*, *ge* (zato uz *j* stoje dvije zvjezdice). Slično je u engles-

kome, gdje za esperantski \hat{g} dolazi ne samo *j* nego (u neanglosaksonskim riječima) i *g* u skupinama *gi*, *ge*. Za francuski bi trebalo dodati također da esperantskomu glasu *s* odgovara i slovo ζ , kao i *c* u skupinama *ci*, *ce* (sve uz navedeno *s*, *ss*). I opet imamo sličan slučaj u engleskome sa skupinama *ci*, *ce* u latinizmima i romanizmima. Za njemački je važno da se fonemi /s/ i /z/ (u grafemima *ss*, β prema *s*) oponiraju samo u intervokalnoj poziciji. I za sam esperanto potrebna je jedna napomena: sam glas *dz* krajnje je rijedak, a osim toga, jedini je predstavljen digramom. I na koncu još dvije napomene. Uzimani su u obzir samo fonemi određenoga jezika (tako je u španjolskome glas [z] samo alofon fonema /s/; osim toga, u nekim bi slučajevima umjesto znaka za izostanak (–) trebala možda zvjezdica (ukoliko se obaziremo na snobovski izgovor tuđica i stranoga onomastikona).

Pogledamo li podrobnije iznesenu tablicu, uočavamo nekoliko bitnih karakteristika esperantskoga alfabeta. U prvome redu, sam sastav esperantskih dentalnih i palatalnih suglasnika neusporedivo bolje odgovara slavenskim (ili baltoslavenskim, to jest R, P, Č, K, L) modelima nego romanskim i germanskima (to jest G, A, F, I, H). Baltoslavenskomu načinu mišljenja i doživljavanja (bar Č, K, L, u drugome pismu i R) odgovara i grafijsko rješenje palatalnih suglasnika, ali Zamenhof ne bi bio Zamenhof kada bi se u bilo čemu jednosmjerno (to jest jednostrano) orijentirao, pa umjesto slavenskoga dijakritika $\check{}$ uzima $\hat{}$ i čuva neutralnost. (Balto)slavenski model imamo zapravo i za glas *dz*, on jedini u društvu sedam drugih ovdje obrađivanih esperantskih suglasnika nema jednoslovnoga grafema. No najvažnije je da Zamenhof odbacuje slavenski sustavni paralelizam *s–š*, *z–ž*, *c–č*, *dz–dž*. Time nije samo očuvao neutralnu fizionomiju u grafiji svojega idioma, nego je prividno anarhičnim parovima *s–ŝ*, *z–ĵ*, *c–ĉ*, *dz–ĝ* ujedno i znatno olakšao vizualnu identifikaciju mnogobrojnih leksema (upravo korijena) preuzetih u esperanto iz francuskoga, engleskoga i talijanskoga jezika, pa i latinskoga, koji su u esperantu brojno neusporedivo bolje zastupani od (balto)slavenskih. Nema pak sumnje da ta vizualna prepoznatljivost ima mnogo veću praktičnu važnost od eventualnoga fonetsko-grafijskoga paralelizma.

Uz problematiku esperantskih dentala i palatala trebalo bi se pozabaviti i dvojstvom *h/h̃*, kojemu u engleskome i u romanskim jezicima nema paralela, ali ih ima u njemačkome i u nekim (balto)slavenskima, s time da u nekima od tih jezika *h* ne odgovara esperantskomu. Tomu je pitanju inače u esperantološkoj literaturi posvećeno mnogo pozornosti, kao i uopće slovima s dijakritičkim znakom $\check{}$, no o tom se problemu ne može na ovome mjestu podrobnije govoriti u općem kontekstu.

U gramatičkom pogledu može se reći da je Zamenhof mislio na srednjoeuropsko-istočnoeuropski način, ali da je nastojao biti što bliži zapadnoeuropskomu gramatičkom mišljenju, možda osobito engleskomu. Osim toga, očito je imao na umu i jezike izvan indoeuropsko-semitskoga kruga, onoliko koliko

je o njima imao konkretne predodžbe. Vjerojatno je to utjecalo na odbacivanje gramatičkoga roda, naravno, uz svijest da se taj rod ne poklapa u jezicima koji ga poznaju (s tri ili dva gramatička roda).

Srednjoeuropsko-istočnoeuropski način gramatičkoga mišljenja utjecao je očito da se akuzativ zadrži i kod pridjeva i običnih imenica, a ne samo kod zamjeničkih imenica (to jest kod takozvanih osobnih zamjenica i kod *kio*, *kiu*), i isto tako da se zadrži slaganje imenice i atributa u padežu i gramatičkom broju. Te Zamenhofove odluke izazvale su mnogobrojne negativne reakcije, ali sam razvoj esperanta i njegova percepcija u svim dijelovima svijeta pokaže koliko je bila zdrava Zamenhofova intuicija i sposobnost odvaživanja.

Osobita je važnost sistematičkoga, racionalnog ali i bogatog esperantskoga glagolskog sustava. Njegova koncepcija i realizacija uspoređivane su s latinskom i grčkom, koje je Zamenhof bez sumnje poznao, ali pravi paralelizam cijeloga sustava (to jest i participi i sva vremena) naći ćemo samo u litavskome. Možemo napraviti i usporedbu o izostavljanju gramatičkoga roda kod imenica kao i njihovih atributa (uz čuvanje akuzativa i plurala), s izostavljanjem morfološkoga izraza triju lica singulara i plurala u glagolskim vremenima (uz čuvanje samih vremena i participa). Tu je teško reći vrijedi li više ravnoteža ili efikasnost.

Što se tiče samih morfoloških i morfološko-derivacijskih pokazatelja u deklinaciji i konjugaciji, nema izravnih (balto)slavenskih izvora, iako postoje određene sličnosti, ali prevladavaju možda grčke analogije, uz Zamenhofovo genijalno opće usmjerenje prema aglutinaciji i sustavnomu paralelizmu. Prava je pak Zamenhofova inovacija proširenje akuzativne funkcije u smjeru sintaktičkih adverbijala, tako da pojedini akuzativi, izolirani, služe gotovo kao adverbi.

Korelativni esperantski sustav zamjeničkih imenica, pridjeva i priloga predstavlja donekle prijelaz od morfološko-tvorbene na leksičku problematiku. To je niz *io*, *iu*, *ia*, *ies*, *iam*, *ie*, *iel*, *iom*, *ial* s pseudoprefiksima *k-*, *t-* (uz eventualno prethođenje partikule *ĉi*), *ĉ-*, *nen-*. U jezicima što se navode u *Universala vortaro* nema u francuskom, engleskom i njemačkome primjetljivije paralele tomu sustavu, no ona se djelomično uočava u ruskom i poljskome (u nekim drugim slavenskim jezicima još je više primjetna). Drugim riječima, očito je da je mogla djelovati slavenska analogija, ali Zamenhof ju je savršeno usavršio i sistematizirao.

Konačno, kao centralno pitanje može se prihvatiti leksička problematika. Kako se ovaj prilog ne bi previše odužio, izabrao sam za ilustraciju po dvanaest primjera prvo za 12 leksema koji imaju samo baltoslavenske pandane, a onda 12 za lekseme gdje je očita sličnost s ruskim i poljskim prijevodom, ali postoji i neka paralela (makar bila i dalja) u kojem drugom jeziku (u jednom slučaju to je samo latinski: B3 *domus*). Paralelizmi se donose u kurzivu, a tekst se prenosi u obliku kakav donosi *Universala Vortaro* (s time da je ruski pravopis

moderniziran i to je jedina izmjena).

Započet ćemo s prvih dvanaest esperantskih leksema, koji ovdje predstavljaju niz A:

- A 1: *barĉ-*, F *soupe de betteraves*, A *red-beet-soup*, G *Beetensuppe*, R борш, P barszcz.
- A 2: *ĉu*, F *est-ce que*, A *whether*, G *ob*, R ли, *разве*, P czy.
- A 3: *kaĉ-*, F *gâchis*, A *rap*, G *Brei*, R каша, P kasza.
- A 4: *klopod-*, F *se donner da la peine*, A *endeavour*, G *sich Mühe geben*, R хлопотать, P kłopotać się.
- A 5: *kalbas-*, F *andouille, boudin*, A *sausage, saucisson*, G *Wurst*, R колбаса, P kielbasa.
- A 6: *moŝt-*, F *titre commun (...)*, A *universal title (...)*, G *allgemeiner Titel (...)*, R общий титул (...), P Mość.
- A 7: *op-*, FAGRP opisi, L op (s malo drugačijim značenjem u brojevnim/numeralnim/složenicama).
- A 8: *po*, FAG opisi, R по, P po.
- A 9: *pra-*, F *primitiv, bis-*, A *primordial, great-*, G *ur-*, R пра, P pra-.
- A 10: *prav-*, F *qui a raison, qui est dans le vrai*, A *right (to be in the right)*, G *Recht habend*, R правый (npr. я прав), P mający słusność.
- A 11: *svat-*, F *rechercher en mariage, s'entremettre*, A *intermeddle*, G *freien, werben*, R сватать, P swatać.
- A 12: *ŝelk-*, F *bretelle*, A *breeches-bearer*, G *Hosenträger*, R подтяжки, P szelki.

Mislim da je iznesenih dvanaest primejra posve dovoljno za ilustraciju teze da je Zanmenhof uzimao u esperantski rječnik i čisto slavenske riječi, jer ovdje nema nijednoga leksema koji bi na slavenskom tlu bio pozajmicom iz kakva jezika iz kojega slavenski idiomi inače često preuzimaju riječi (talijanski, grčki, jidiš, mađarski, turski), pa da bi se moglo reći kako je to pravi izvor. Slavizme nalazimo u esperantu često u slučajevima kada je kakva slavenska riječ bila po lingvističkim (ne samo semantičkim) kriterijima najpogodnija za željeno značenje i uporabu, kao što je to bilo posve sigurno pri izboru poljskoga izvora za A 2 *ĉu*. U drugim su nekim slučajevima odlučile realije, primjerice za A 1, *barĉ-*. Možda bi se mogli naći slični razlozi i za A 3 *kaĉ-*, eventualno i za A 6 *moŝt-*, ali izbor u A 5 *klopod-*, A 10 *prav-*, A 12 *ŝelk-* i slično bio je posve subjektivan. Neke primjere namjerno nisam navodio, ne samo zato što je dvanaest podataka dovoljno za ilustraciju nego i zato što se radi o suviše očitim i nemotiviranim slavizmima (primjerice rusizmi *krom*, R кром, *nepr-*, R непременно).

Sada slijedi niz od dvanaest esperantskih leksema serije B:

- B 1: *brov-*, F *sourcil*, A *eye-brow*, G *Augenbraue*, R *бровь*, P *brew*.
B 2: *cel-*, F *viser*, A *aim*, G *zielen*, R *целиться*, P *celować*.
B 3: *dom-*, F *maison*, A *house*, G *Haus* (ali latinski *domus*), R *дом*, P *dom*.
B 4: *karas-*, F *carassin (poisson)*, A *crucian*, G *Karassche*, R *карась*, P *karas*.
B 5: *krad-*, F *grille*, A *grate*, *crossbars*, G *Gitter*, R *решетка*, P *krata*.
B 6: *kukol-*, F *coucou*, A *cuckoo*, G *Kuckuck*, R *кукушка*, P *kukulka*.
B 7: *plot-*, F *gardon*, A *roach*, G *Plötze*, R *плотва*, *плотница*, P *plotka*.
B 8: *ros-*, F *rosée*, A *dew*, G *Thau*, R *роса*, P *rosa*.
B 9: *sam-*, F *même (qui n'est pas autre)*, A *same*, G *selb, selbst* (npr. *derselbe, daselbst*), R *же, самый* (npr. *там же, тот самый*), P *že, sam* (npr. *tamże, ten sam*).
B 10: *suk-*, F *jus, suc*, A *sap, juice*, G *Saft*, R *сок*, P *sok*.
B 11: *tetr-*, F *tétrás, coq de bruyère*, A *grouse*, G *Birkhahn*, R *тетерев*, P *cietrzew*.
B 12: *traf-*, F *toucher le but*, A *strike, meet, fall in with*, G *treffen*, R *попадать*, P *trafić*.

Dvanaest primjera iz niza B predstavlja prilično različite probleme. Zajedničko im je da Zamenhof nije morao niti je imao kakva posebnog razloga prihvatiti ono što je izabrao, a ipak je postupio upravo tako. U svim slučajevima kada uz slavenski izbor postoje i druge paralele, kako je u cijelome nizu B, Zamenhof se prvenstveno oslanja upravo na slavenske oblike, primjerice u vokalizmu B 2 *cel-* (u usporedbi s G) i za B 12 *traf-* (opet u usporedbi s G). Isto je i u konsonantizmu B 6 *kukol-*, gdje samo poljski ima *-l-* u *kukul(ka)*, a Zamenhof, iz razumljivih razloga, samo je zamijenio *-ul-* u *-ol-*.

Za razliku od niza A, u nizu B ima raznih pozajmljenica. Očito je to u primjerima B 2 *cel-*, B 7 *plot-* i B 12 *traf-*. To dok su P *celować* i P *trafić* nesumnjive pozajmljenice iz njemačkoga, u B 7 imamo u njemačkome (*Plötze*) staru pozajmljenicu iz nekoga slavenskog idioma (praslavenski **ploty*, **plotъve*). U ostalim primjerima iz niza B ne radi se o posuđivanju, nego je riječ ili o indoeuropskome prasrodstvu ili o slučajnome zvukovnom pođudaranju (ovdje je irelevantno koji primjer pripada kojoj od tih dviju kategorija).

Bitan slavenski utjecaj osjeća se i u mnogim drugim leksičkim činjenicama. Zamenhof je često između raznih zapadnoeuropskih leksema za esperantski model izabrao nje-mački zato što u slavenskim jezicima postoje odgovarajući germanizmi, ponekad na substandardnoj razini, ili se pak europeizmi, zastupani u većini jezika ili u svima, uzimaju u obliku bliskome onomu kakav je u slavenskim jezicima. Pri tome je osobito važno da se semantika europeizama, često vrlo široka u zapadnoeuropskim jezicima, obično sužava na značenja prisutna u slavenskim jezicima, to jest u poljskom i ruskome. Naravno, u cijeloj toj problematici valjalo bi uzeti u obzir i jidiš, koji je, najvjerojatnije, igrao vrlo veliku ulogu ne samo u čisto leksičkoj problematici nego i u njezinim semantičkim i fonetskim aspektima. Čini se pak da se u izboru slavenskih

leksema Zamenhof češće obraćao poljskoj fonetici nego ruskoj, što se može vidjeti u primjerima A 1, A 4, B 6, B 11, čemu možemo dodati primjerice i *ĉap-*, R *шапка*, P *czapka* (no ima i obratnih primjera: A 5, B 1). S druge strane, rekao bih nešto što je teško dokazati samo na materijalu obrađivane jezične problematike: čini mi se da je Zamenhof ruski jezik ipak bolje i intimnije poznao od poljskoga.

Na koncu leksičke problematike naveo bih i nešto iz njezina derivacijskoga aspekta. Primjere kao što su u esperantskome sustavu iznimni sufiksi *-ĉj-* i *-nj-* gotovo je banalno navoditi. No esperanto već na svojem početku obiluje nekim tvorbama tipično slavenskoga karaktera kao primjerice

pensi, P *мысль*
elpensi, P *вумысль*
pripensi, P *обмысль*
kreski, R *рости*, P *rosnać*
kreskaĵo, R *растение*, P *rošlina*.

Duboku povezanost autora esperanta sa slavenskim jezicima i slavenskim jezičnim duhom najbolje pokazuje Zamenhofov način mišljenja u duhu slavenskoga glagolskog aspekta. Da nije tako, ne bi bilo poznate polemike *-it-/at-*, koja je gotovo uzdrmala intelektualni sloj esperantskoga pokreta.

Potrebna je još jedna primjedba. U ovome prilogu nisu uzimane u obzir dopune i korekture koje su zemaljske komisije Esperantske akademije unijele u *Universala vortaro* u razdoblju 1906–1922. Te dopune i ispravci ne zahtijevaju naime nikakvih izmjena u ovome tekstu. No zanimljivo je vidjeti opseg tih dopuna i ispravaka za pojedine jezike: francuski 7 stranica, engleski 13 stranica, njemački 6 stranica, ruski 6½ stranica, poljski 5 stranica. I te brojke nešto govore.

Slavic elements in Esperanto

Summary

The article discusses parallelisms between Esperanto and the Slavic linguistic types in the phoneme inventory, orthographic principles, consistent constructivism of the pronominal system, word formation models, lexicon and semantics. In addition to the Slavic elements, Baltic or, to be more precise, Lithuanian examples have been given. The problems discussed are compared to the linguistic profile of L.L. Zamenhof, the originator of Esperanto.

Ključne riječi: esperanto, slavenski elementi

Key words: Esperanto, Slavic elements